

Разовій спеціалізованій вченій
раді ДФ 2024-02 Національного
юридичного університету імені
Ярослава Мудрого для
проведення захисту дисертації
на здобуття ступеня доктора
філософії з галузі знань
08 «Право» за спеціальністю
081 «Право»

В І Д Г У К

**офіційної опонентки - кандидатки юридичних наук, доцентки,
доцентки кафедри теорії права та конституціоналізму
Інституту права, психології та інноваційної освіти Національного
університету «Львівська політехніка» Цебенко Соломії Богданівни
на дисертацію Горбачевської Тамари Ігорівни
«Свобода релігії й переконань і право: загальнотеоретичне дослідження»,
подану на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю
081 «Право» (галузь знань – 08 «Право»)**

1. Актуальність обраної теми дисертаційної роботи. Дослідження і розгляд конкретних проблем праворегулювання, які виникають у захисті фундаментального права кожної людини на свободу релігії та переконань набуло актуальності протягом останнього десятиріччя, з огляду на те, що в Україні фактично вже 10 років триває війна та відбулись значні зміни в законодавстві у даній сфері.

Свобода віросповідання – це та можливість яка притаманна кожній людині і належить до її базових потреб в які держава не вправі втручатися. Україна, як і більшість сучасних демократичних країн світу, є поліконфесійною і на конституційному рівні декларує відокремленість церкви від держави.

Однак, держава, закріплюючи та забезпечуючи принцип ідеологічної багатоманітності, на законодавчому рівні має гарантувати кожному право на

свободу релігії та переконань. Враховуючи це варто погодитись з авторкою дослідження Горбачевською Тамарою Ігорівною, що врегулювання даної сфери відносин не повинно призводити до закріплення нормативних положень, спрямованих на захист релігії, що сповідується більшістю населення країни, які матимуть дискримінаційний характер для інших груп, адже взаємовідносини держави з церквою повинні будуватися на принципі нейтралітету держави щодо релігії та рівності перед законом усіх конфесій.

Про актуальність обраної теми свідчить і те, що навіть під час дії воєнного стану Україна повинна виконувати свої зобов'язання по ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права і має забезпечувати всім перебуваючим в межах її території та під її юрисдикцію особам право на свободу думки, совісті і релігії. І обмежити це право в інтересах національної безпеки, відповідно до ч. 2 ст. 9 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (далі – ЄКПЛ), Україна не може, оскільки такої підстави для обмеження там не передбачено.

2. Обґрунтованість наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації зумовлюється належним науковим ступенем та високим рівнем обґрунтованості висновків та результатів дисертаційного дослідження.

Результати дисертаційного дослідження Гарбачевської Тамари Ігорівни на тему «Свобода релігії й переконань і право: загальнотеоретичне дослідження» є науково обґрунтованими, адже в роботі комплексно опрацьовано доволі широкий спектр проблем, пов'язаних із праворегулюванням державно-церковних відносин та відносин, які виникають під час реалізації та захисту права на свободу релігії та переконань. Зокрема, Тамара Ігорівна Горбачевська у своїй кваліфікаційній науковій праці підняла питання про проблеми із забезпечення права на свободу релігії або переконань; толерування порушень приватними особами цього права; захист від посягань приватних осіб в реалізацію цього права та межі свободи розсуду держави із забезпечення права

на свободу релігії та переконань. Основні наукові висновки до яких дійшла авторка є оригінальними і цілком обґрунтованими.

3. Наукова новизна представлених теоретичних результатів проведених здобувачем досліджень. Елементи наукової новизни дослідження повною мірою відображені у змісті дисертаційної роботи і підтверджені ґрунтовними висновками дисертанта. Особливу увагу слід звернути на такі положення та висновки, сформульовані здобувачем.

У ході дисертаційного дослідження авторкою визначено закономірності та основні тенденції розвитку свободи релігії або переконань в умовах сучасних викликів. У дослідженні розглянуто ситуації, коли право на свободу релігії або переконань може перебувати у конфлікті з іншими правами людини чи загальними суспільними благами, такими як суспільна мораль. У дисертаційному дослідженні наголошено на необхідності пошуку належного балансу між забезпеченням права людини на свободу релігії або переконань із правом не бути дискримінованим на основі сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності.

Авторка у своїй роботі пропонує підхід до вирішення проблематики різних судових інтерпретацій міжнародних актів, а саме впровадження вимоги мінімального стандарту щодо захисту прав людини, яка встановлюватиме загальні й базисні критерії, яких потрібно дотримуватися при створенні тих чи інших обмежень щодо вираження релігійної ідентичності (стор.70)

Гарно проаналізовано практику Європейського суду з прав людини щодо права на свободу думки, совісті і релігії (стор. 73-77), особливо цікавим є виокремлення тих аспектів негативних та позитивних зобов'язань держави, на які не завжди звертається увага. Зокрема: 1) межі між позитивними та негативними зобов'язаннями держави за Конвенцією не завжди мають піддаватися точному визначенню і не завжди варто їх розрізняти при вирішенні конкретної справи (стор. 76); 2) позитивні зобов'язання держави можуть полягати в тому, щоб усунути причину, через яку не має плюралізму в державі,

а також вони спрямовані на те, щоб переконатися, що конкуруючі групи терпимо ставляться одна до одної (стор. 77).

Цікавим і сміливим є висновок про те, що позитивні зобов'язання держави поширюються не лише на дії своїх офіційних представників, але також і на дії приватних осіб для того, щоб створити належні умови для запобігання втручання таких осіб у право на свободу релігії або переконань (стор. 78).

Ще одним важливим завданням, яке перед собою поставила авторка роботи є питання щодо меж свободи розсуду держави із забезпечення права на свободу релігії та переконань (стор. 82). Адже це включає в себе різні аспекти, зокрема, щодо можливості фінансування державою релігійних установ при дотриманні заборони не нав'язувати жодну релігію та заборони дискримінації за релігійною ознакою при прийнятті на роботу, можливості отримати освіту чи реалізації інших прав.

Варто погодитись із дисертанткою, що поняття «повага» до прав людини передбачає не лише принцип відсутності шкоди, але і створення механізмів, за допомогою яких такі права можуть здійснюватися (стор. 89).

З огляду на те, що Україна подала заявку на вступ до Європейського Союзу (далі – ЄС) і повинна привести у відповідність національне законодавство до вимог і стандартів ЄС, позитивним моментом є аналіз рішень ЄС щодо заборони дискримінації через релігійні питання, зокрема при знаходженні балансу між потребою працівника висловити свою приналежність до конкретної релігії та метою роботодавця забезпечити нейтральний корпоративний імідж (стор. 100).

У своєму дослідженні Горбачевська Тамара Ігорівна аргументувала доцільність створення мінімальних стандартів із захисту права на свободу релігії або переконань у працевлаштуванні (стор. 101).

Дисертаційне дослідження містить й інші положення і висновки, що мають ознаки наукової новизни, спрямовані на відкриття нових або вдосконалення розуміння вже відкритих закономірностей і тенденцій функціонування та взаємодії права і релігії.

4. Оволодіння здобувачкою методологією наукової діяльності

Методологічну основу роботи становлять загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання, застосування яких дозволило автору зробити обґрунтовані висновки. У дисертації використано методологію різного рівня. Серед методологічних підходів філософського рівня у роботі було використано діалектичний, аксіологічний та герменевтичний підходи. Серед загальнонаукових методів застосовано історичний, логічний метод та метод деконструкції. Авторкою кваліфікаційної наукової праці правильно та чітко визначено об'єкт, предмет, мету і завдання дослідження.

Дослідження ґрунтується на багатій джерельній базі, що включає нормативні джерела, акти правозастосовної діяльності, праці вчених, які зробили вагомий внесок у розвиток науки теорії права.

Наукові положення, рекомендації та висновки дисертаційної роботи є методологічно правильними та обґрунтованими, містять наукову новизну та мають комплексний характер.

5. Оцінка змісту дисертації та рівень виконання поставленого наукового завдання. Виходячи з поставленої мети і завдань, дисертація Горбачевської Тамари Ігорівни складається з анотації українською та англійською мовами, переліку умовних позначень вступу, 3 розділів, які містять 9 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 233 сторінки, у тому числі основного тексту – 189 сторінок. Список використаних джерел налічує 448 праць. Дисертаційна робота має логічно побудовану структуру.

У вступі обґрунтовано вибір теми дослідження, описано мету і завдання, об'єкт та предмет дослідження, описано методи дослідження, розкрито наукову новизну і практичне значення отриманих результатів, подано інформацію про апробацію матеріалів дисертації, відтворено структуру та обсяг дисертації.

Дослідивши зазначену наукову проблематику Горбачевська Тамара Ігорівна пропонує нові авторські положення, аналізує, обґрунтовує та вдосконалює результати досліджень науковців-попередників в обраній сфері.

У першому розділі авторка кваліфікаційної наукової роботи вивчає розвиток ідей щодо необхідності захисту свободи релігії або переконань, аналізує сучасні підходи до визначення свободи релігії та переконань, а також з'ясовує проблематику відсутності усталеного тлумачення цього права людини в різних юрисдикціях.

У другому розділі авторка зосередила свою увагу на вирішенні таких завдань: розкрити позитивні та негативні зобов'язання держави щодо забезпечення права на свободу релігії або переконань та можливість відступу державою від міжнародних зобов'язань в сфері захисту цього права в умовах війни чи в ситуації інших суспільних небезпек; визначити роль приватних (недержавних) акторів у забезпеченні права на свободу релігії або переконань на робочому місці.

Третій розділ присвячений пошуку справедливого балансу між реалізацією права на свободу віросповідання та реалізацією інших прав людини, а також розкриттю гарантій захисту права на свободу релігії або переконань в умовах загрози національній, суспільній, громадській безпеці та публічному порядку

Така структура дисертаційної роботи дала можливість Горбачевській Тамарі Ігорівні досягнути поставленої мети: формування цілісного теоретико-правового розуміння права на свободу релігії або переконань шляхом визначення закономірностей та основних тенденцій його розвитку в умовах сучасних викликів та необхідності пошуку належного балансу з іншими основоположними правами людини і свободами, безпекою та іншими загальними благами.

6. Повнота висвітлення основних результатів дисертації в опублікованих працях, апробація роботи. Основні висновки та результати дисертаційної роботи викладені у 4 наукових публікаціях у виданнях, включених до переліку наукових фахових видань категорії «Б», 4 тезах доповідей на конференціях та науково-практичних заходах.

7. Оцінка на предмет відповідності вимогам академічної доброчесності. З аналізу тексту наукової кваліфікаційної роботи вбачається дотримання Горбачевською Тамарою Ігорівною вимог академічної доброчесності. Сформульовані у дисертаційній роботі висновки, пропозиції, концептуальні підходи є результатом самостійної та особистої роботи здобувачки. Використання авторкою у тексті дисертації наукових результатів, ідей, публікацій та матеріалів інших авторів супроводжується посиланням на публікації цих авторів. У представленій до захисту дисертації Горбачевської Тамари Ігорівни на тему «Свобода релігії й переконань і право: загальнотеоретичне дослідження» не виявлено ознак академічного плагіату, самоплагіату, фабрикації, фальсифікації чи інших порушень.

8. Теоретичне та практичне значення отриманих результатів полягає у тому, що результати дослідження спрямовані на удосконалення законодавства щодо забезпечення права на свободу релігії або переконань та меж втручання у її реалізацію в Україні. Зроблені під час дослідження висновки, пропозиції та рекомендації можуть бути використані у майбутніх наукових працях у сфері теорії права, теорії прав людини, міжнародного захисту прав людини, вступу до європейських правових цінностей, при підготовці підручників, науково-практичних коментарів, а також у практичній діяльності суддів та адвокатів, у корпоративних відносинах (покращення забезпечення права на свободу релігії або переконань у приватному просторі).

9. Дискусійні положення та зауваження щодо змісту дисертаційної роботи. Визнаючи теоретичну та практичну цінність дисертаційного дослідження Горбачевської Тамари Ігорівни, позитивно оцінюючи його загалом, необхідно відзначити, що окремі положення роботи мають дискусійний характер і потребують додаткової уваги автора.

1. У своїй дисертації авторка багато уваги приділяє питанню реалізації людиною свого права на свободу віросповідання під час виконання трудового договору. Адже велику частину життя людина проводить на роботі і в цей час вона також бажає висловити свою приналежність до конкретної релігії. З огляду

на це, скажіть будь ласка, чому ви обрали використовувати поняття «бізнес-актори» і як, на вашу думку варто законодавчо розмежувати юрисдикцію бізнес-акторів, неурядових організації та держави на одній території? (стор. 90)

2. У законодавстві України та міжнародних актах передбачена заборона дискримінації за релігійною ознакою. Однак, як зазначає авторка роботи, при реалізації людиною одночасно декілька своїх прав, можуть бути ситуації, коли відбувається дискримінація за релігійною ознакою (під час працевлаштування, при реалізації свого права на працю, під час навчання тощо) (стор. 94-97). У контексті цього, які зміни в законодавстві України ви пропонуєте, щоб національне законодавство привести у відповідність до європейських стандартів і вимог ЄС.

3. Ви згадували у дисертації про те, що в деяких країнах існує можливість фінансування державою релігійних установ (стор. 82). На вашу думку, чи варто в Україні розглядати можливість законодавчого закріплення такого державного фінансування? Чи не буде це відкритим наданням переваги певній організації на противагу іншим релігійним організаціям? Адже існує принцип взаємного невтручання держави і релігійних організацій у справи один одного.

4. Авторка на стор. 187 дисертації робить висновок про те, що право на свободу релігії або переконань може підпадати під відступ держави від зобов'язань щодо захисту прав людини відповідно до ЄКПЛ. Однак, згідно ст. 15 ЄКПЛ відступ від зобов'язань за Конвенцією не допускається, якщо це суперечить іншим міжнародним зобов'язанням держави. Україна, будучи державою-учасницею ООН, повинна виконувати ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 року, яка забороняє відступ від зобов'язань у сфері свободи думки, совісті та релігії.

Можливо, в майбутньому, колись дослідите також і інші аспекти, які впливають з реалізації права на свободу віросповідання і можуть мати ознаки дискримінації, зокрема, що стосується мобілізації під час воєнного стану і питання відстрочки для виконання військового обов'язку чи можливість заміни його альтернативною службою. З огляду на це, а також на Відступ від

зобов'язань держави, який нещодавно Україна зробила, чи можемо ми говорити про демократію під час воєнного стану і чи погоджуєтесь ви із використанням терміна «мілітарна демократія» (стор. 177) і як в умовах війни кожен може реалізувати своє право на свободу віросповідання?

5. Один із підрозділів дисертації присвячений пошуку консенсусу між забезпеченням права людини на свободу віросповідання та заборонаю дискримінації на основі сексуальної орієнтації. Як, на вашу думку, знайти цей консенсус? На стор. 178 дисертації ви дійшли висновку про те, що виключення можуть бути для релігійних установ та індивідів, які не можуть через свої релігійні переконання надавати певні послуги чи здійснювати певні дії, що суперечать їх релігійним переконанням. А як щодо індивідів, які працюють в державних органах чи медичних закладах. Чи вправі вони, на підставі своїх релігійних переконань, відмовитись від виконання обов'язку, роботи чи надання певної послуги?

Слід наголосити, що висловлені зауваження носять переважно дискусійний характер і не применшують загальної високої оцінки представленого дисертаційного дослідження, її наукового та практичного значення.

10. Загальний висновок щодо відповідності дисертації встановленим вимогам.

За результатами аналізу змісту дисертаційної роботи, представленої до захисту, та праць здобувачки, які опубліковані за темою дисертації, вважаю, що дисертаційне дослідження Горбачевської Тамари Ігорівни на тему «Свобода релігії й переконань і право: загальнотеоретичне дослідження», є самостійним, комплексним, цілісним, завершеним науковим дослідженням, що характеризується науковою новизною, змістовністю та послідовністю висновків. Результати проведених авторкою досліджень мають важливе значення для розвитку науки.

Враховуючи актуальність, наукову новизну і практичне значення одержаних результатів можна зробити висновок, що дисертаційна робота

Горбачевської Тамари Ігорівни на тему «Свобода релігії й переконань і право: загальнотеоретичне дослідження» відповідає галузі знань 08 «Право» спеціальності 081 «Право» та вимогам Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах), затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 2016 року № 261 (зі змінами), Вимогам до оформлення дисертацій, затвердженим Наказом Міністерства освіти і науки України від 12 січня 2017 року № 40 (зі змінами, внесеними згідно Наказом Міністерства освіти і науки України № 759 від 31 травня 2019 року) та Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 року № 44 (зі змінами, внесеними згідно з Постановою Кабінету Міністрів України № 502 від 19 травня 2023 року).

Авторка – **Горбачевська Тамара Ігорівна** – за результатами публічного захисту дисертаційного дослідження заслуговує на присудження ступеня доктора філософії у галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право».

Офіційна опонентка:

**кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри теорії права
та конституціоналізму Інституту права,
психології та інноваційної освіти
Національного університету
«Львівська політехніка»**

Соломія ЦЕБЕНКО

Підпис Соломії ЦЕБЕНКО засвідчую:

**Учений секретар
Національного університету
«Львівська політехніка»,
кандидат технічних наук, доцент**

Роман БРИЛИНСЬКИЙ

30.04.2024 р.